

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

LITERARY STUDIES AND FOLKLORISTICS

МРНТИ 17.71. 01

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp182-194](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp182-194)

А.А. Әбсадық¹, А.А. Баяхметова¹, Г.А. Абылкасов², А. Б. Саулебаева³

¹Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

²Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті. Көкшетау, 020000, Қазақстан Республикасы

³М.Қозыбаев атындағы № 23 Қостанай қалалық мектебінің оқытушысы, Қостанай, 110000, Қазақстан Республикасы

ӘЗ-ЖӘНІБЕКТИҢ ӘБІЛҚАЙЫР ХАНҒА ӨКПЕЛЕУІ: ТАРИХИ ОҚИҒА ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИКА

Қазақ хандығы тарихын зерттеушілер үшін жазба мәліметтермен қатар халықтың өз аузымен айтқан тарихының, яғни фольклорлық деректер арқылы танудың да маңызы зор. Себебі фольклор – тарихи оқиғалар мен өмір шындығына тікелей де, жанама да қатысы бар халықтық мұра. Тарихи құндылығы мен мән-маңызы тұрғысынан өзге фольклорлық туындылардан айрықша ерекшеленетін халық шығармашылығының бір түрі – аңыздар.

Аңыздарда тарихта болған оқиғаның ізі әлдеқайда айқын көрінеді, тіпті, кей жағдайларда тарихи аңыздардың сюжеті тарихи құжаттардың мазмұнымен үндес келеді. Сол себепті аңыздарды, қажетті деңгейде, тарихтың бір көзі деп те қарастырылады. Қазақ халқының фольклорлық мұрасында Қазақ хандығының құрылуын мифтік кейіпкер Алаша ханмен байланыстыратын циклді аңыздарымен қатар тарихи жазба деректермен үндес келетін халық аңыздары да бар. Сондай аңыздың бірі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» зерттеуіне тіркелген. Тарихи зерттеуге арқау болған аңыз «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» деп аталады.

Аңыздың деректік сипаты Керей мен Жәнібектің Шайбан Әбілқайырдан бөлініп шығып, жеке хандық құрған тарихи тарихи оқиғаны баяндайтын жазбалардың мәліметімен сәйкес болып келеді, бірақ ол оқиғаның сюжеті фольклорлық анахронизм, тұрақты сюжет, дәстүрлі көркемдік штрихтермен көмкерілген. Сол себепті тарихи оқиғаның құнары артып, тыңдаушының тарихи білімін тереңдететін, көңіліне әсер ететін эстетикалық көркем шығарма туындаған. Сондықтан аталған шығарманы фольклорлық әдіс-тәсілдер тұрғысынан зерттеу тарихи шындық пен халықтық тарихи танымның ара-жігін аша білуге жәрдемдеседі.

Кілт сөздер: қазақ хандығы, фольклор, тарихи шындық, Керей-Жәнібек, Қодан тайшы, жоқтау жыр.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Фольклор – тарихи оқиғалар мен өмір шындығына тікелей де, жанама да қатысы бар халық шығармашылығы. Халық шығармашылығының тарихи шындыққа қатынасы да әр қилы. Айталық, эпос пен ертегі немесе тарихи жырлар мен аңыздар тарихи оқиғаны түрлі деңгейде бейнелейді. Егер ертегіде тарихи шындықтың бейнеленуі өте сирек және көмескі көрінсе, қаһармандық жыр мен тарихи эпоста шындық айқынырақ болады. Ал оның есесіне аңыздарда болған оқиғаның ізі әлдеқайда айқын көрінеді. Бірақ аңыздар, барлық фольклорлық

шығармаға тән ерекшеліктен тыс қалмай, тарихи оқиғалар мен тұлғаларды едәуір өзгертіп, көркемдеп суреттейді. Бұл тұрғыда аңыздар, құрғақ жазба деректермен салыстырып қарағанда, болған оқиғаны көркем суреттеп, тыңдаушыға айрықша әсер етеді. Сол себепті аңыздарда халықтың түрлі тарихи даму кезеңдері мен әр тұста орын алған оқиғалардан алған түйіні, шығарған қорытындысы, көрнекті тұлғалардың іс-әрекетіне берілген бағалары сақталған деп тануға болады. Мұндай тұжырымдар шетелдік А. Н. Веселовский, В. Я. Пропп, В. К. Соколова, Н. А. Криничная сынды зерттеушілердің, қазақ фольклорының көрнекті ғалымдары Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ш.Ыбыраевтардың іргелі зерттеулерінде кеңінен талданған.

КІРІСПЕ

Қазақ хандығының тарихын зерттеуде аңыздардың маңызы зор. Қазақ фольклорында ел тарихынан хабар беретін мол аңыздар көмбесі сақталған. Онда тәуелсіз хандықтың басынан кешкен тарихи оқиғалары мен шындығы әр түрлі деңгейде көрініс тапты. Аңыздардың көне нұсқаларында тарихи шындықтың ізі көмескіленіп, оның орнын танымдық, ғибраттық мазмұндар басқан болса, кейінгі ғасырлардағы оқиғалар мен қайраткерлер туралы аңыздарда шындық пен шынайылық басым.

Жазба дерек көздері тапшы Қазақ хандығының зерттеушілер үшін халықтың өз аузымен айтылған тарихының маңызы зор еді. Сондықтан зерттеушілер назарына маңызды дерек көзі ретінде ілінген аңыздар қазақ фольклорлық мұраларының ішінде алғаш жазбаға түсіп, қалың жұртшылықтың қызығушылығын өзіне ерте аударды. Аңыздар дерегіне деген елдің қызығушылығы рухани құндылықтарды пайымдау маңызды мәселеге айналып келе жатқан бүгінгі заманымызда да арта түспесе, кеміген емес. Себебі тарихи деректік, ақпараттық мәлімет тұрғысынан қызықты аңыздардың көркем шығармашылық қазанында қайнап, сан ұрпақтың жан-дүниесінен, рухани таным сүзгісінен өтіп шыққан тағылымы да аса маңызды.

Біздің зерттеу нысанамызға арқау болып отырған «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты белгілі аңызда тарихи шындықтың ізі айқын, бірақ ол фольклорлық көркемдік әдіс-тәсілдермен берілген. Қазақ рухани танымына кең азық болған аталмыш аңыздың тарихи шындыққа қатысын, фольклорлық көркемдік ерекшеліктерінің қыр-сырын ашу – бүгінгі таңның өзекті мәселелерінің бірі.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Қай халықтың болмасын ауызекі тарихы және шынайы жазба тарихы бар. Ауызекі тарих фольклорлық туындылар арқылы қалыптасады. Халық туындыларында қазақ жұртының жеке ел болып қалыптасқаны туралы халық аңыздары да бар. Оның басым көпшілігін Алаша хан бастаған Үш жүз орданың құрылғаны туралы циклді аңыздар құрайды. Сонымен қатар тарихи оқиғаның шындығына аса жақын мазмұнға құрылған «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты аңыздық дерек бар. Бұл аңыз тарихшы Шәкәрім Құдайбердіұлының 1911 жылы Орынборда жарық көрген «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі» атты тарихи зерттеуінде алғаш жарияланды.

Шәкәрімнің «шежіресі» жарық көрген кезеңінен бастап жұртшылықтың назарын ерекше аударды. Бұған кезінде А.Байтұрсынұлы редакторлық еткен «Қазақ» газеті көңіл бөліп, аталмыш басылымының бірнеше санында қазақ тарихын зерделеуге ерекше еңбек сіңірген Ә. Бөкейхан [1, 437-441] аталмыш зерттеуге қатысты мақаласы жарияланады.

Кеңес дәуірінің 20-30 жылдарында орын алған кеңестік идеологияның салдарынан Ш. Құдайбердіұлының туындысы зерттеушілер назарынан шеттетілді. Кеңестік дәуірдің 70-80 жылдары Қазақ хандығының тарихы туралы «Көшпенділер» атты көркем роман жазған І.Есенберлин Шәкәрімнің зерттеуіне азық болған аңызды қайта жаңғыртты. Аңыздағы Қодан тайшының жоқтауы қазақ жыраулар поэзиясының туындылары қатарына қайта қосылды.

Аңыздың тарихилығы алғашқы зерттеулер біздің тарапымыздан «Моңғолдың құпия шежіресі және Қодан тайшы немесе Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?» [2, 153-158] деген тақырыптағы мақалада және «Қазақ хандығы және тарихи аңыздар» атты зерттеу еңбекте қозғалды [3, 68-77]. Аталған зерттеулерді фольклорлық шығарманың көркемдік ерекшелігі тұрғысынан жалғастыру – аса маңызды мәселе.

Зерттеу методологиясына Қазақ хандығының құрылу оқиғасын баяндайтын, тарихи деректерге аса жақын аңыздардың жанрлық көркемдік ерекшелігін саралауға тарихи-салыстырмалы, типологиялық сараптама, гипотеза (болжамдау) әдістер-тәсілдері қолданылды. Тарихи-салыстырмалы әдіс арқылы аңыздың мазмұнына арқау болған тарихи оқиғалар мен оның кейіпкерлері туралы мағлұматтар зерделенеді. Типологиялық сараптама әдісі аңыздың көркемдік белгілері мен ерекшеліктерін тереңірек талдауға мүмкіндік ашады. Зерттеуде ғылыми мәні бұрынғы танымдарға қарағанда өзгеше сипаттағы гипотеза ұсынылады.

НӘТИЖЕЛЕР

Зерттеудің нәтижесінде «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» атты аңыздық деректегі тарихи шындықтың орын алу деңгейі, фольклорлық көркем тәсілдердің қолдану аясы, автордың тарихи жазбалар мен аңыздық деректерді ұштастыра баяндау тәсілі зерделенеді. Соның нәтижесінде фольклорлық «шындықтың» ерекшелігі мен халықтық шығармашылықтың қыр-сыры зерделенеді.

Қазақ хандығының құрылу оқиғасы туралы жазба деректер біздің заманымызға орта ғасырлық парсы-түркі нарративтік шығармалар арқылы жетті. Тарихи жазбалардың деректерінде Барақ хан балалары Керей мен Жәнібек сұлтандар басқарған ру-тайпалардың Шайбан Әбілқайыр билеген Жошы (Өзбек) ұлысынан Шағатай ұлысына қарасты Моғолстанға қоныс аударып, жаңа хандықтың негізін қалайды. Аталған тарихи оқиғаны баяндайтын қазақ аңызы бар. Оны алғаш рет «Әз-Жәнібектің Әбілқайыр ханға өкпелеуі» деген атаумен оқымысты ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» атты зерттеу еңбегінде атап өтті.

Қазақ хандығының тарихын ұлттың өзінен шыққан оқымысты кісінің қолымен жазылған «тұңғыш шежірелік» [4, 117], зерттеу еңбекте автор тарихи жазбалар мен соған сәйкес келетін ел арасындағы «ескі сөздерді» (фольклорлық туындыларды – авт.) біріктіре отырып зерттеу жүргізген. Бірақ ол ескі сөздердің барлығын дерлік қабылдамай, іріктеп, таңдап, «шежіре хабарына тура келгендерін» [5, 21] ғана алады. Демек, оқымысты ақын тарихи жазбалар мен аңыздық деректердің қисыны келген нұсқаларын іріктеп таңдаған. Сондықтан ақынның пайымынша, қазақ жұрты Шибан Әбілқайыр билігіне дейін Ноғай ханнан бөлініп, Әз-Жәнібек ханның билігімен ел болып қалыптасқан: «Біздің Жошы ұлысындағы аталарымыз Жошы нәсілінен Өзбек хан мұсылман болғанда, барша Жошы ұлысы өзбек атанып, онан кейін Әз-Жәнібек ханға еріп, Ноғай ханнан бөлінгенде қырғыз-қазақ атанған елміз» [5, 21].

Ноғайдан бөлініп шыққан Әз-Жәнібектен бергі кезеңде айтылатын «шынды-өтірікті» сөздерінің ішінен шежіре кітаптардың сөзіне «анықты дегенін һәм дұрыс шежіре хабарына тура келгендерін» ғана алған Шәкәрім ақын Жошы ұлысындағы хандардың билігін тізбелей келе, қазақ хандарының Шайбан Әбілқайырдан бөліну оқиғасы туралы былай дейді: «... Сол кезде Шибан нәсілінен Әбілқайыр хан деген 1452 жылы Қазан ханына да, Қырымға да қарамай, өз алдына Жошы ұлысының күншығыс жағын билеп тұрды. Сонда қазақтың ханы Әз Жәнібек хан еді, Әбілқайырға қарап тұрушы еді. Әз Жәнібектің шын аты Әбусағид еді. Тоқай-Темір нәсілінен Барақ хан баласы еді. 1455 жылы Әз Жәнібек хан немере інісі Шахкерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Тоғлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады: «Біздің осындағы арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан «Ақжол» атаныпты және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Әз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шарифат бойынша қысас

қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Әз Жәнібек хан өкпелеп кеткені біздің қазақта мақал болып жүрген «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным?» деген сөз – Дайырқожаның сүйегін айналып жүріп жылаған әкесі Қыдан тайшы деген кісінің сөзі. Аты – Қыдан еді, «тайшы» деген – өлеңші, ақын дегені. Біздің қазақтың арғын атасы Қотан ақын дейтұғыны осы және бұл сөзге бір дәлел арғын Жанак ақынның уақ Жарқын биге айтқан өлеңі. Жарқын би: «атаңда ақындық бар ма еді?», - дегенде, Жанак ақын айтыпты:

Алашта Арғын аға туған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек» [5, 22-23].

Шәкәрімнің жазба туындылар мен аңыздық деректерге сүйене жазған симбиоздық сипаттағы пікірі өзі ұстанған тарихи деректер мен ел арасында айтылатын ескі сөздерді салыстыра зерттеу арқылы қисынды ой беру ұстанымымен үндес келіп тұр, яғни оқымысты тарихшы өзіне таныс жазба деректерге халықтық аңыздың баяндауын қосады. Бұл орайда, шежірешіге З. Бабырдың «Бабырнама» атты мемуарлық шығармасы мен М. Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты тарихи еңбектері таныс болғандығы кітаптың кіріспе сөзінде жазылған ақпараттан тануға болады [5, 22-23]. М.Х.Дулатидың туындысында Керей мен Жәнібек бастаған Жошы ұрпақтары Шайбан Әбілқайырдан бөлініп, Моғолстанға көшіп кеткен оқиғасы бандалады [6, 272-247].

Тарихи зерттеулердің көкжиегімен қарағанда, ХҮ ғасырдың орта шенінде Әз-Жәнібек пен Шахкерейдің Жошы ұлысынан бөлініп, Шағатай ұлысына көшіп кету оқиғасының Шыңғыс империясының әр жерінде жиі көрініс алған типтік оқиғалардың бірі болатын. Бұл көрініс хандық билігі (бір орталыққа бағынған билік) ру-тайпалық бірлестіктердің бірігуіне негізделген көшпелі мемлекеттердің тарихтың белгілі бір кезеңінде күшейіп, одан кейін әлсіреп, күйреу шындығына жақын. Еуразия кеңістігіндегі көшпелі мемлекеттердің тарихын зерттеуші ғалымдар көшпелі хандықтың күшеюі мен ыдырауын адам саны мен материалдық ресурстары күшейген жекелеген тайпалардың жетекшілік роль алып, олардың хан билігіне ықпалының күшеюіне байланысты және тайпа көсемдерінің бір ханның маңына жиналу немесе одан бөлініп кету нәтижесінде жүзеге асатынын саяси құбылыс екенін жазады. Рубасы билердің хан жанына жиылуымен құрылатын көшпелі хандықтан сол билер өзіне қатысты руларды бөліп алып кете бастаса, онда ол елден бақ тая бастайды. Бұл көріністі Жошы ұлысының, Қазақ хандары Керей мен Жәнібекке саяси пана берген Моғолстанның да тарихынан көптеген мысалдар келтіруге болады. Олар тарихшы ғалымдардың зерттеулерінде егжей-тегжейлі талданған.

Шайбан Әбілқайыр билеген көшпелі Өзбек ұлысының ыдырауына бірлестіктегі өзге Шыңғыс тұқымдарының билік үшін таласы мен оларды қолдаған жекелеген рубасы билердің сепаратистік әрекеттерінің әсері болғандығы сөзсіз. Тарихи шындық болмысымен қарайтын болсақ, хан жанындағы саяси күш пен материалдық байлыққа, адам ресурсына ие тайпа көсемдері тарапынан саяси қолдау болмағанда және олардың соңына ерген ел болмаса, Керей мен Жәнібек Шайбан Әбілқайырдан бөлініп Моғолстан билеушісінен пана таба алмас еді. Демек, Арғын руының биі Дайырқожаның құнын даулаған хан Жәнібектің бас билеуші тарапынан әділ шешім таппағандықтан елін бөліп алып кетуі - сол кезеңдегі тарихи шындықтың болмысынан алшақ кетпеген.

Ал сол тарихи оқиғаға құн даулаған сюжеттік арна қосып, кейіпкерлер қатыстыра отырып баяндалған аңыздық бөлікте мынадай түрлі-түсті (палитралды) фольклорлық сарындар мен реңдік бояулар бар:

1. Тарихи оқиғардың мезгілін шатастыру (фольклорлық анахронизм). Шәкәрімнің жазуынша, Әз-Жәнібек қазақ жұртын Ноғай ханнан бөліп алып кеткеннен кейін біршама уақыт Жошы ұлысының шығыс өлкесін билеген Шайбан Әбілқайыр ханға қарайды. Бұл, сөз жоқ, фольклорлық анахронизм көрінісі. Себебі Ноғай Ордасының күйреуі – Шайбан Әбілқайыр хан 40 билік жүргізген Өзбек хандығынан соң бірнеше ғасырдан кейін орын алған

тарихи оқиға. Бұл туралы қазақ жұрты арасына кең тараған Ноғай мен қазақтың айырылуы туралы тарихи өлең-жырлар (Ор орманы күйген күн, Орманбет хан өлген күн), «Ел айырылған» күй аңызы сынды фольклорлық туындылар сақталған.

2. Кезбе қаһарман. Аңызда түркі тектес халықтардың эпостық жырларына ортақ кейіпкер, сюжеттік генезисі XIV ғасырда Жошы ұлысында болған оқиғаларға жетелейтін, «Қырымның қырық батыры» циклды эпосының қаһарманы, «Ер Едіге» жырындағы «тоғыз батырдың» бірі Қарақыпшақ Қобыландының тарихта нақты орын алған Керей мен Жәнібектің Өзбек ұлысынан бөлініп кету оқиғасында жүруі, яғни «фольклорлық кезбе кейіпкердің» кездесуі. XX ғасырдың басында Қобыланды батыр жыры туралы бірнеше зерттеу еңбек жазған Ә.Бөкейхан Қобыланды батыр бейнесіне қатысты көріністерді арнайы талдай келе: «...Жоғары жазғанымнан анық болар: «Қобыландыда» ақын қосқан тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз «Қобыландыда» аз көрінеді» [4, 135-138], - деп жазады. Зерттеушінің бұл пікірі фольклорлық шығарманың тарихқа қатыстылығы турасында айтылғаны сөзсіз.

3. Күн дауы (Түркі жұртына ортақ эпос қаһарманы Қарақыпшақ Қобыланды батырдың жазаға тартылмауы). Ағалы-інілі Өз-Жәнібек пен Шахкерейдің Әбілқайыр ханнан бөлінуіне себеп болған нақты оқиға – Жәнібек ханға сүйікті Арғын биі Дайырқожаны Қарақыпшақ Қобыландының өлтіруі. Дайырқожаның құнын даулағанда Шайбан Әбілқайыр әділ шешім бермей, хан-сұлтандар өздеріне қарасты қазақтарды бөлек алып, «Шағатай нәсіліндегі Есен Бұға баласы Тоғлуқ Темірханға» көшіп кетуі;

4. Тарихи жазбалар мен аңыздық деректердің қосарлануы (симбиозы). Аңызда орта ғасырлық түркі-моңғол жазбаларындағы және қазақ шежірелік аңыздарында әртүрлі фонетикалық ауытқулармен аталатын Қодан, Дайыр (кожа) сынды кейіпкерлер есімдері, олардың іс-әрекеттері баяндалады;

5. Ғұрыптық фольклор үлгісі. Оқиғаның желісіне жоқтау жыр еніп, Қытан (бүгінгі әдебиеттануға Қодан деп орнықты – авт.) тайшыдан қалған «Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным?» деп келетін жыр жолдары оқиға сюжетіне арқау болады. Қазақ фольклорында атақты жыраудың салттық жоралғыны орындайтын көріністер жиі кездеседі [7, 186-189].

6. Ақындар айтысы. Арғын Жанақ ақынның уақ Жарқын биге арғын тайпасының түп атасы Қодан туралы айтқан өлеңінің үзіндісінің ұсынылуы.

Қазақ аңызы түркілік эпос қаһарманы Қобыландыны, нақты тарихи тұлғалар Шайбан Әбілқайырды, қазақ хандары Керей мен Жәнібектерді және ертеден жырланып келе жатқан «шежірелік аңыздарында Үш жүзді құрған бидің бірі ретінде саналатын Қодан мен Арғын руының түп атасы Дайырқожа сынды аңыздық кейіпкерлерді бір оқиғаның маңына жинаған. Фольклортануда мұны «сюжеттік тұтастану құбылысы» деп атайды.

ТАЛҚЫЛАУ

Фольклордағы сюжеттік тұтастану әр кезеңде болған оқиғалар мен өмір сүрген кейіпкерлерді бір оқиғаның сюжеттік желісіне жинақтайды. Бұған мысалдар өте көп. Ал біз сөз етіп отырған аңыздағы жинақтау – сол тұстағы шежірелік және аңыздық деректермен құпталатын, орайы келетін қисынды көрініс болып шыққан. Себебі, біріншіден, халық жадында туысқан ноғай мен қазақтың бөлінуі туралы тарихи өлең-жырлар, «Ел айырылған» атты күй аңызы бар. Күйдің кіріспе бөлігінде айтылатын тарихи жырдың бір үзіндіде Қарақыпшақ Қобыланды екі елдің-қазақ пен ноғайдың айырылуына себеп болған кісі. Қазақ жыр аңыздары:

Ноғайлының ну елі,
Күңіренді, қайғырды.
Қарақыпшақ Қобыланды,
Қара орыннан айырды.
Ел қанаты қайырылды, - деп жырлайды.

Екіншіден, біздіңше, қазақ аңыздары сол тарихи жырдағы «Қара Қыпшақ Қобыландының елді қара орнынан айырып, ел қанатының қайырылу» оқиғасының мән-жайы ретінде Дайырқожаның Қобыландының қолынан қаза табуы деп жалғастырады. Оның құнын даулаған Әз-Жәнібек қазақтарды бөліп алып кетіп, содан бауырлас халық екіге айырылады. Осылайша, жыр мен аңыз бір-бірін толықтырып, сюжеттік шығармаға айналады. Ал жоқтау жырдағы «Адасқанын жолға салдық // Бұл ноғайлы елінің» деген жыр жолдары – қазақ пен ноғайдың біртұтас ел болғанының нышаны.

Үшіншіден, аңызға қазақ шежірелік деректеріндегі «Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы (Қаракыпшақ –авт.) ашуланшақ келеді» [8, 36] деген қазақтың ескі сөзінің танымы енген.

Бұған қоса, аңыздағы Қодан тайшы мен Дайырқожа – түркілік эпос қаһарманы Қаракыпшақ Қобыланды сынды аса танымал кісі болмаса да, қазақ шежірелік аңыздарында тұрақты аталып отыратын кейіпкерлер. Қазақ шежірелік аңыздарының бірінде Құтан (Қодан) – Арғын руының арғы атасы. Оны қазақ жыр-аңыздары «сөзге ұста болған ақын кісі» және Үш жүздің құрылуына атсалысқан үш бидің бірі деп таниды.

Қодан (Қотан, Құтан) атты кісінің шежірелік аңыздық кездесуі кездейсоқтық емес. Мысалы, орта ғасырлық түркі-парсы, моңғолдық тарихи еңбектерде «Қотан» (Қоңқотан) деп аталатын ру аты және сол рудан тараған Дайыр кісі есімдері туралы деректер кездеседі. Сонымен қатар онда Қаракыпшақ Қобыландының қолынан баласы Дайырқожа өлгенде Қодан тайшының қайғыланып, зар төгетін көрінісіне ұқсас оқиға сюжеті кездеседі. Ол Шыңғыс хан мен оның ордасындағы беделді кісінің арасында болған оқиғалардың бірінде орын алған. Онда Шыңғыс ханның алдында қастықпен өлтірілген баласын жоқтап, күштінің әлсізге көрсеткен зорлығына қайғырып, жоқтау жыр айтқан кейіпкер бар. Оның есімі – Менілік (Мөңілік)², руы – Қоңқотан (Qongqotat). Ол – Шыңғыстың әкесі Есукейдің інідей болған досы, өз әкесі – Чирқа (Сарақа).

Татарлардың қолынан уланған Есукей өлер алдында оны қайын жұртына тастап кеткен Темучинді алдыруға жұмсайды және оған артында қалып бара жатқан әйелі мен балаларын аманат етеді [9, 14-15]. Бұл оқиғаны «Моңғолдың құпия шежіресі»³ былайша суреттейді: «Чағам (бала-шаға деген сөзді еске түсіреді – авт.) менің Менілік, ұлым кішкентай еді. Менің ұлымды-Төмучинді күйеулікке қалдырып, қайтып келе жатқанда, жол бойында татар адамдары тойлатып жатыр екен. Шөліркеп түсіп едім. Өштелдім. Ішім жаман ауырып тұр. Қаршадай қалған бауырларыңды, жесір жеңгелеріңді қалай асырауды сен біл. Ұлым Төмучинді тез барып алып кел. Чағам менің, Менілік!» [8, 52].

Менілік Темучинді елге алып келгенше, Есукей батыр қайтыс болады. Жетім қалған Темучин жерге етпетінен құлап жатып, қатты қайғырғанда, Қоңқотанның Чирқасы оны былайша жұбатады:

«Табан балық сықылды, неліктен
Табансыз қайғырасың, сен
Тұғұрға шерікті бекітейік деп,
Келіскеніміз қайда?!
Теңбіл балық сықылды, неліктен
Діңкенді құртып қайғырасың, сен
Нармай ұлысты құрайық деп,
Келіскеніміз қайда!» [10, 53].

Менілік мезгілсіз қайтқан досының аманатын орындап, жетім қалған Есукей балаларына өгей әке ретінде болып, оларға көп жақсылықтар жасайды. «Менілік ечеке, – деп жазады

² Моңғол жазба ескерткіштерінің қазақша нұсқаларында бұл кісінің есімі бірде Менілік, бірде Мөңілік деп беріледі. Орта ғасырлық түркі жазбаларында – Мүңлік. Ағылшын тіліндегі аудармасында – Mōnglik. Біздер қазақ тіліне аударылған нұсқаларды бөліп-жармай пайдаландық -авт.

³ Моңғол жазба ескерткіштері қазақ тіліне бірнеше том болып аударылды. Біздер мәтіндерді сол аудармалардан алуды жөн санап отырмыз - авт.

«Түрік шежіресі», – Шыңғыс ханның қызметінде болды. Оның анасын алғанда, Шыңғыс он үш жаста еді. Сол уақыттан өзі өлгенше соғыста да, жақсы күндерде де, жаман күндерде де оның қасынан ажырамай, оның қызметінде болды. Отырғанда да ханның оң жағында басқалардан жоғары отырар еді» [11, 41]. «Ечеке», Әбілғазының жазуынша, «ата» деген ұғымды білдіреді [11, 41].

Шыңғыс пен Жұмақа арасына өшпенділік туып, анда болған достар жау болып ажырағанда, Қоңқотандық Менілік (Мөңілік) жеті ұлымен Шыңғысқа қосылады [12, 149]. Шыңғыс хан тағына отырғанда, оны мыңбасы етіп бекітеді [12, 258]. Уақыт өте келе Есукей ұрпағына қамқоршы өгей әке Меніліктің өз бауырынан өрбіген жеті ұлы мен Шыңғыстың інілері арасында өшпенділік туындайды. Олар бірде Шыңғыстың бауыры Қасырды соққыға жықса [10, 209], енді бірде Отчығынды қорлайды [10, 212-213]. Ақырында Қоңқотан Менілік әкей жеті ұлын ерітіп Шыңғыстың үйіне келеді. Сол кезде Отчығын өзін қорлаған Меніліктің баласы Теб-теңгірмен үй ішінде күресе жөнеледі. Теп-теңгірдің малақайы от басына түсіп қалады. Менілік әкей малақайды алып, қайғырып, дұға оқып, қойнына тығады. Шыңғыс қаған оларға сыртқа шығып күресіндер дейді. Отчығын Теб-теңгірді сыртқа алып шығып, күні бұрын өзі дайындап қойған үш палуанын жауып жібереді. Олар Теб-теңгірдің арқасын сындырып өлтіреді [10, 209-214].

Үйге қайта енген Отчығын былай дейді: «Теб-теңгір мені аяққа жығылтқан еді. Күш сынасайық десем көнбей, сылтауратып жатып алды. Алдамшы нөкер екен!», - дегенде, Менілік әкей не болғанын сезіп, көзінің жасын төгіп:

Тайр етүкенді
Томпақтай болған кезден,
Теңіз дариялары
Бұлақтай болған кезден,
Бірге қайнасқан едім! [10, 214], - дейді.

Аталған жыр үзіндісінде Менілік ечеке Шыңғысқа кішкентай кезінен қамқор болғанын, оған жақсылықтар жасағанын мегзеп тұр. Жырдың осы ұғымдағы мазмұнын «Моңғолдың құпия шежіресінің» екінші бір нұсқасынан да көруге болады. Онда Мөңілік қарияның көз жасы мынадай жолдармен берілген:

Жауыр болған Өтүкенді
Жалпақ болғаннан бері,
Теңіз суы
Бұлақ болғаннан бері
Нөкерлестім мен [12, 307-308].

Қарияның көз жасын төге отырып о бастағы моңғол жұртының кішкентай Өтүкеннен үлкен елге айналған ұзақ жолын және теңіздің бұлақтан құралатын ұзақ мезгілді тұспалдай келе, «нөкерлестім» дегені – жеті баласымен Шыңғысқа ертеден қосылып, сенімді дос болғандығынан мегзегендігі. Олай болса, Қоңқотандық Менілік (Мөңілік) ата – өзі қамқорлық жасаған кісіден әділдік таппай, жақсылықтың орнына қастық, зорлық көріп, соған қайғырған жан. Осыған ұқсас көріністі Дайырқожа өлгенде Қодан тайшы да қайталайды. Оның «Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!?» деп жырлауы – зорлықтан шыққан зар.

Екі сюжет арасында мынадай параллельдер бар:

Біріншіден, қапыда баласынан айырылған Қоңқотандық Менілік әкей Шыңғысқа істеген жақсылығын айтып өкіне жыласа, «сексеннен асып тоқсанға таянған» Қодан тайшы Ноғайлы еліне көп қамқорлық жасағанын тілге тиек етіп зарлайды:

Қарақыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып, таянғанда тоқсанға,
Тұралмастай үзілді ме жұлыным.
Адасқанын жолға салдық
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ

Жалғыз күнде құрыдың!
Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!

Қоңқотандық Меніліктің Шыңғыс ханға көрсеткен қамқорлығы мен Әбілқайырдың жанындағы Қодан тайшының Ноғайлы жұртына қамқоршы болған бейнесі және олардың бастарынан өткізген оқиғалары (балаларының қапылыста қаза туып, зорлықшыларға өзі қызмет жасаған әміршінің әділ жаза қолданбауы) бір-біріне аса жақын.

Екіншіден, моңғолдық тарихи-шежірелік туындыларындағы Қоңқотан руына қатысты айтылатын оқиғалардың қазақ аңызымен сюжеттік тұрғыдан ғана емес, кейіпкерлердің аттары арасында да жақындық, үндестік бар. Моңғолдың Қоңқотан («қоңқ», Әбілғазының жазуынша, моңғол тілінде үлкен дегенді білдіреді [9, 41]) руының атауы мен қазақ шежірелері бірде «ер», бірде «бай» деп атайтын Қотан (Құтан, Қодан) есімдері, сондай-ақ Шыңғыс әскерінде мыңбасы болған Дайыр мен Орта жүз басшысы Дайырқожаның есімдері бір-біріне өте жақын. Жалпы, Қоңқотан атты рудан тараған ұрпақтардың іс-әрекеттері Шыңғыс ханның өмірі мен қызметіне қатысты баяндалатын тарихи оқиғаларда бірнеше рет аталады.

Моңғол деректемелерінде Дайыр атты кісі – Шыңғыс ханнан мыңбасылық лауазымды алған әскер басшыларының бірі [12, 258]. Дайырдың есімі қазақ хандарының жылнамашысы Қадырғали Жалайыридың жылнамасында аталып, оның Менілік ечегенің ұрпағы екендігі айтылады. «Мыңер Дайр, сол қауым қоңқутан ері. Соның барлық ұрығы Мұңлик ечигінің руымен» [13, 71], – деп жазады ол.

Қазақ аңыздарындағы Арғын тайпасының түп атасы Қодан (Құтан) «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» Қоңқотан руының, ал оның баласы Дайырқожа (оның есіміндегі «қожа» қосымша сыңары – кейінгі замандағы мұсылман дінінің әсерінен пайда болған қосымша лақап – авт.) Шыңғыстың әскерінде мыңбасы болған Дайырдың прототипі болуы ғажап емес.

Мұндай ортақ көріністердің екі халықтың мұрасында сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Бұл халықтар – бір жүйенің (Шыңғыстық билік), бір танымның (көшпенділік) шекпенінде болған жұрт.

Фольклорлық және тарихи-шежірелік жазбаларға сүйенген біздің пайымызша, қазақ аңыздарындағы Қодан тайшы мен Дайырқожа - Қоңқотан руы ұрпақтарының Шыңғыс ханға істеген жақсы істері мен араздық түскен оқиғалардың жаңғырығынан туындаған кейіпкерлер. Қодан – Қоңқотан руының бейнесі, ал Дайырқожа – сол рудан шыққан мыңбасының прототипі. Сондықтан қазақ арасында Қотан әскери басшы ретінде де айтылады. Оның әскери басшы болғаны Көтеш ақынның оны «ер» деп бағалағынан білінеді:

Сұрасаң арғы атамды - ер Құтанды,
Сұлтаны Бекәзизден ол бата алды.
Мейрамұлы, Қарашаш бір қыз туып,
Қуандық, Сүйіндік боп сонда атанды» [8, 4].

Қотанның түп бейнесінің моңғолдың аңыз, шежірелеріне тірелетіндігін айқындайтын қосымша бір белгі – оның есіміне қосарланып отырған «тайшы» деген атау. Бұл атау – моңғол-қалмақ билеушілерінің қытай тіліндегі лауазымы. Оның түркі тіліндегі мағынасы «жағымды дауыс иесі» [11, 47] немесе «ұлы бахшы» [13, 66] дегенді білдіреді. «Бахшы» түрік тілдерінде «жыршы, ақын» деген мағына да қолданылады. Басқаша айтқанда, Қодан тайшы бейнесінде қазақ фольклорында жиі кездесетін хан жанында кеңесші, ақылшы қызмет атқаратын жырау бейнесінің белгісі бар. «Моңғолдың құпия шежіресінің» дерегіне қарағанда, оның әкесі Чирқа (Шырқа) мұндай өнерден құр алақан болмаған. Жоғарыда атап өткеніміздей, Чирқа – Есукей әкесі өлгенде қайғырған Темучинге жұбату айтатын жыршы кісі.

Біздіңше, қазақ тілінде «ән, өлең-жыр айт» деген мағына беретін «шырқа» дейтін етістік мағынадағы сөз бен Шыңғысты жырмен жұбатқан Чирқа есімінің арасында мағыналық байланыс бар секілді. Бұл сөз біздің қолданысымызға моңғол тілінен дауысып келуі ғажап емес. Демек, қазақ аңызында Қоданға «тайшы», яғни жыршы деген сөздің қосарланып, оның жоқтау жыр айтып жүргені негізсіз емес. Ол – ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғайтын жырау.

Дайырқожаның өлімі Қоңқотандық Меніліктің ұлы Теб-теңірдің Шыңғыс қағанның інісі Отчиғиннің қолынан қапылыста қаза табуын елестетеді, яғни күштінің әлсізге көрсеткен зорлығы, әділетсіздігі. Мұның үстіне Менілік қария - өзі көп жақсылық жасаған кісіден қорлық көріп, соның күйігіне қайғырған жан. Күйіктен күйінген қарияның бейнесі «сексеннен асып тоқсанға таянған» Қодан тайшыда қайталанған.

Ортақ фабуланың сақталып жеткені кездейсоқтық емес. Шыңғыс туралы аңыз әңгімелер қазақ арасында ертеден бері айтылып келген. Оның басты себебі – қазақ жұртын билеген хан-сұлтандар Шыңғыс тұқымынан болғандығы және сол замандағы ру-тайпалардың қазақ жұртын құрағандығының әсері. Әрине, көне аңыздың барлық детальдары жаңартырылмаған, тек жалпы сүлдесі (фабуласы) жаңартылған. Олай болса, Қоңқотан руының Шыңғыс хан тұсында атқарған қызметтері түрлі аңыздарға түсіп, халық арасына кең тараған болып шығады. Бірақ аңыздардың мазмұны «қазақыланып», түрлі өзгерістерге ұшырап, толықтырылып көне дәуірден жетіп, қайта жаңғырған жаңа шежірелік аңызға қазақ қоғамының хал-ахуалына, оның сұранысы мен танымына қарай көптеген қосымшалар қосылған. Өйткені фольклорға үнемі жаңғырып, толығып отыру тән.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, ХУ ғасырдың орта шенінде қайта құрылып жатқан Қазақ ордасы халық санасында бұрынғы Шыңғыс хан құрған көшпелі мемлекеттің қайта жаңғыруы есебінде орын алған. Сол тарихи оқиғаның салдарынан көне аңыздар қайта жаңғырып, көміскеленген оқиғалар өзге мазмұнмен қайта жанданған. Көне түркі-моңғол аңыздарының жаңа оқиға тұсында жаңғыруына себеп болған нәрселер мыналар:

1. Әбілқайыр да – Шыңғыс хандай құдіретті, қаһарлы биліктің символы.
2. Қоңқотан руынан шыққан Менілік ата-бабасынан бері хан жанында жыр толғаған, Шыңғыс ханға көп жақсылық жасаған жырау, қария кісі болса, Қодан тайшы – сол Шыңғыстың бір жұрты Әбілқайыр билеген ноғайлыға көп жақсылық жасаған, жасы тоқсанға таяған қарт.
3. М.Х. Дулати Шайбан Әбілқайырдан бөлінген жұртты Керей хан мен Жәнібек сұлтандар басқарды деп жазса, Шәкәрім қазақтың ханы Өз-Жәнібек еді, ол немере інісі Шаһкереймен бірге бөлініп кетті деп баяндайды. Басқаша айтқанда, «Тарих-и Рашидиде» қазақтың ханы – Керей, Жәнібек – сұлтан, ал Шәкәрімде Жәнібек те, Керей де – қазақтың хандары. Оның үстіне оқымысты ақын Жәнібекке «әз», Керейге «шаһ» лақабын қосқан және Жәнібектің шын есімі Әбусағид деп толықтырған;
4. «Тарих-и Рашиди» Керей мен Жәнібекті Моғолстан ханы Есенбұға қарсы алды десе, Шәкәрім Есенбұға баласы Тоғылық Темір ханға қарады дейді. Тарихи шындықта Тоғылық Темір – Моғолстанның ХІУ ғасырдағы алғашқы ханы. Ал Есенбұға тарихи хронологиялық ретпен санағанда, Моғолстанның 8-ші ханы.
5. М. Х. Дулати қазақ хандарының бөлек кетуін Дешті-Қыпшақта орын алған бұлғақ, сепаратистік әрекеттермен байланыстырса, қазақ аңызында Керей мен Жәнібектің Әбілқайыр ханнан бөлінуіне себеп болған нақты оқиға – ханның сүйікті қазысы Дайырқожаның Қарақыпшақ Қобыландының қолынан қапылыста қаза табуына байланысты туындап, күн дауынан туындайды.

Аңыздар, шежірелік деректер арқылы қалыптасқан халықтың саяси танымында қайта құрылып жатқан Қазақ ордасы – баяғы Шыңғыс хан құрған көшпелі мемлекеттің қайта жаңғыруы. Сондықтан тарихи оқиғалар көне аңыздар қайта жаңғырып, көмескеленген оқиғалар жаңа мазмұнға ие болады. Осылайша халық аңызы Шыңғыс хан туралы шежірелерде көп айтылатын Қоңқотандық жырау-жыршылар (Чирқа мен Менілік) бейнесін Қодан тайшының бойына жинақтап, оны жаңа хандық құрып жатқан Өз-Жәнібек пен Керейдің (Шыңғыс құрған хандықты қайта жаңғыртушылар) жанынан көруге ұмтылады.

Түптеп келгенде, Шыңғыс хан мен оның замандастары туралы айтылатын көне моңғолдық аңыздардың жұқа жұрнақтары Қазақ хандығының құрылуына қатысты айтылатын

аңызға еніп, жаңа болып жатқан тарихи шындықты түрлі бояулармен қанықтырған. Оның үстіне бұл аңыз тарихи аңыздардың халықтың білімі мен тарихи танымының тереңдеуіне байланысты үнемі толықтырылып, жаңартылып отырғанына да жарқын бір мысал бола алады.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің (IRN № BR 21882223) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund “Yer Zhanibek”, 2016. – 528 p.
- 2 Әбсадықов А. Моңғолдың құпия шежіресі және Қодан тайшы немесе Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным? «Шоқан тағылымы-12» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Көкшетау, 2007. – Б.153-158.
- 3 Әбсадықов А. Қазақ хандығы және тарихи аңыздар. Зерттеу мақалалар. –Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2017. – 342 б.
- 4 Букейхан А.Н. Казахи.- Астана: Типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. 2014. – 280 с.
- 5 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі.-Алматы: Қазақстан-Сана, 1991. – 80 б.
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. – 535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. – 216 p.
- 8 Көпейұлы М.Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. 10-том. - Павлодар: ЭКО, 2013. – 490 б.
- 9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015. – 270 p.
- 10 Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. II том. Лұбсанданзан. Ежелгі хандар негізін салған төрелік жосығының туындыларын құрастырып, түйіндеген Алтын тобчы (Алтын түйін) демек-дүр. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 305 б.
- 11 Әбілғазы. Түрік шежіресі. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 208 б.
- 12 Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. I том. Моңғолдың құпия шежіресі. / Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н.Базылхан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 б.
- 13 Жалайыри Қ. Шежірелер жинағы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

Материал 11.06.2024 баспаға түсті

Обида Аз-Джанибека Абулхаир-хану: историческое событие и фольклор

А.А. Абсадык¹, А.А. Баяхметова¹, Г.А. Абылкасов², А. Б. Саулебаева³

¹Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы, Костанай, 110000, Республика Казахстан

²Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

³Костанайской городской школы №23 имени М.Козыбева, Костанай, 110000, Республика Казахстан

Наряду с письменными сведениями для исследователей истории Казахского ханства важно изучение данных через устное народное творчество, т.е. фольклор. Фольклор – это народное наследие, прямо и косвенно связанное с историческими событиями и реальностью

жизни. Предания – вид народного творчества, отличающийся от других фольклорных произведений исторической ценностью и значением.

В преданиях заметны следы событий, происходивших в истории, даже в некоторых случаях сюжет исторических преданий совпадает с содержанием исторических документов. Именно поэтому предания, на необходимом уровне, рассматриваются и как источники исторических сведений. В фольклоре казахского народа кроме цикловых преданий, связывающие создание Казахского ханства с мифическим героем Алаша-ханом, встречаются народные предания, повествования которых соответствуют историческим событиям. Одно из таких преданий рассматривается в исследовании Шакирима Кудайбердиулы «Родословная тюркских, киргизско-казахских, ханств». Повествование называется «Обида Аз-Жанибека на Абулхаир-хана».

Историзм данного предания соответствует письменным сведениям об отделении Керей и Жанибека от Шайбана Абулхаира с целью основания отдельного ханства, но события этой истории раскрываются традиционными фольклорно-художественными штрихами, применением устойчивых сюжетов и мотивами фольклорного анахронизма. Именно поэтому возросла ценность исторического события, углубляющее исторические познания слушателя о стране и затрагивающие его чувства посредством эстетического произведения словесного искусства. Поэтому изучение данного произведения с точки зрения фольклорного материала помогает выявить различия между исторической действительностью и историческим познанием народа.

Ключевые слова. казахское ханство, фольклор, историческая действительность, Керей-Жәнібек, Кодан тайшы, скорбный плач.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund «Yer Zhanibek», 2016. –528 p.
- 2 Абсадыков А. Тайная история монголов и Кодан тайшы или Зачем ты связался с Кобыланды батыром, мой сын? Материалы международной научно-практической конференции «Уәлихановские чтения-12». Кокшетау, 2007. – С.153-158. [на казахском языке].
- 3 Абсадыков А. Казахское ханство и исторические предания. Исследовательские статьи. -Алматы: Издательство «Айғаным», 2017. - 342 с. [на казахском языке].
- 4 Букейхан А.Н. Казахи.- Астана: Типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. 2014. –280 с.
- 5 Кудайберды-улы Ш. Родословная тюрков, киргиз-казахов и династии ханов. - Алматы: Казакстан-Сана, 1991.–80 с. [на казахском языке].
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. –535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020. – 216 p.
- 8 Копейули М.Ж. Сборник сочинений в 20 томах. Том 10. - Павлодар: ЭКО, 2013. -490 с. [на казахском языке].
- 9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015.-270 p.
- 10 Монгольские источники по истории Казахстана. Том II. Лубсанданзан. - Алматы: Дайк-Пресс, 2005.-305 с. [на казахском языке].
- 11 Абулгазы. Родословня тюрков. – Алматы: Ана тілі, 1992.–208 с. [на казахском языке].
- 12 Монгольские источники по истории Казахстана. Том I. Сокровенная история монголов. – / Транскрипция старого монгольского языка, научно-смысловый перевод и пояснения Н. Базилхана. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 с. [на казахском языке].
- 13 Жалайыри К. Сборник летописи. -Алматы: Казакстан, 1997.–128 с. [на казахском языке].

Материал поступил в редакцию журнала 11.06.2024

Az-Janibek's annoyance with Abulkhair Khan: historical event and folklore

A.A. Absadyk¹, A. A. Bayakhmetova¹, G.A. Abylkasov², A. B. Saulebayeva³

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, 110000, The Republic of Kazakhstan

²Kokshetau University named after. Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan

³Kostanay city school No. 23 named after M. Kozybaev, Kostanay, 110000, The Republic of Kazakhstan

For researchers of the history of the Kazakh Khanate, it is essential to explore not only written records but also oral folk traditions, particularly folklore. Folklore, as a form of cultural heritage, is intrinsically linked to historical events and the realities of daily life. Legends, a significant genre within folklore, stand out due to their historical relevance and cultural significance. These narratives often preserve traces of actual historical occurrences, with some legends even aligning with the content of historical documents. As a result, legends are considered valuable sources of historical information when examined in the appropriate context.

The Kazakh people's folklore includes cyclical legends that connect the establishment of the Kazakh Khanate with the mythical figure of Alasha-Khan. Additionally, there are folk legends that reflect historical events, one of which is discussed in Shakirim Kudaiberdiuly's study 'Genealogy of Turkic, Kyrgyz-Kazakh Khanates'. This particular legend, "Az-Janibek's Annoyance with Abulkhair Khan," corresponds to the historical separation of Kerey and Zhanibek from Abulkhair to establish an independent khanate. The story, however, is presented through the lens of folklore, incorporating artistic embellishments, established motifs, and folklore anachronisms.

The historical significance of the event is enhanced within the legend, deepening the audience's understanding of the country's past while evoking emotional engagement through the aesthetic elements of oral art. Thus, studying this narrative from a folklore perspective not only uncovers the nuances between historical facts and the public's historical perceptions but also illuminates the way these events are shaped and transmitted through cultural memory.

Key words: Kazakh khanates, folklore, historical reality, Kerey-Zhanibek, Kodan taishy, mournful cry.

REFERENCES

- 1 Akkuly S. Alikhan Bukeikhan. Research, Articles, Interview. Almaty: International Publik Fund "Yer Zhanibek", 20167-528 p.
- 2 Absadykov A. The secret history of the Mongols and Kodan taisha or Why did you contact Kobylandy batyr, my son? Materials of the international scientific and practical conference "Shokan-training-12". Kokshetau, 2007. . – P.153-158. [in Kazakh].
- 3 Absadykov A. Kazakh Khanate and historical legends. Research articles. -Almaty: Aiganym Publishing House, 2017. -342 p. [in Kazakh].
- 4 Bukeikhan A.N. Kazakhi [Kazakhs].- Astana: Tipografiya ENU imeni L.N. Gumileva. 2014.- 280 p. [in Kazakh].
- 5 Qudaiberdiuly SH. Turik, qyrqyz-qazaq ham khandar shejiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh and Khan genealogy].-Almaty: Qazaqstan-Sana, 1991.–80 p. [in Kazakh].
- 6 Dughlat Muhammad.Haidar. The Tarikh-I-Rashidi. A history of the Moghuls of Central Asia. London Sampson Low, Marston and Company LD. Originally published 1895, Published by Forgotten Books 2013. –535p.
- 7 Absadyk A. Khan Abilay & folklore. Monograrh/ Qostanai: Shapaq, 2020.-216 p.
- 8 Kopeiuly, 1993 - Kopeiuly M.J. Qazaq shejiresi [Kazakh genealogy]. - Almaty: Jalyn, 1993.- 76 p. [in Kazakh].

9 The Secret History of the Mongols A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century. By Igor de Rachewiltz The Australian National University. 2015.-270 p.

10 Qazaqstan tarihy turaly mongol derektemeleri [Mongolian sources on the history of Kazakhstan]. II tom. Lubsandanzan. Ejelgi handar negızın salgan torelık josygyryn tuyndylaryn qurastyryp, tuindegen Altyn tobchy (Altyn tuin] demek-dur. - Almaty: Daik-Pres, 2005.-305 p. [in Kazakh].

11 Abilgazy. Turik shejiresı [Turkic chronicle]. - Almaty: Ana tılı, 1992.-208 p. [in Kazakh].

12 Qazaqstan tarihy turaly mongol derektemeleri [Mongolian sources on the history of Kazakhstan]. I tom. -Almaty: Daik-Pres, 2006.-400 p. [in Kazakh].

13 Jalaiyri Q. Shejireler jinagy [Chronicle collection]. - Almaty: Qazaqstan, 1997.-128 p. [in Kazakh].

Received: 11.06.2024

FTAMP 17.07

DOI: [10.59102/kufil/2024/iss4pp194-206](https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss4pp194-206)

П.Қ. Бисенбаев¹, С.Б. Тілеубаев¹, А.М. Ибрагим¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000, Қазақстан Республикасы

«ЖАСАУЫЛ ҚЫРҒЫНЫ» ДАСТАНЫНЫҢ НҰСҚАЛАРЫ: ТАРИХИЛЫҒЫ ЖӘНЕ КЕЙІПкерлер Әлемі

Тарихи-фольклорлық үлгілерде ХІХ ғасырдың орта шенінде орын алған Жасауыл қырғыны оқиғасының әртүрлі нұсқалары сақталған. Мақалада ел ішіне кең тараған сондай жыр-әңгімелер негізінде жазылған Нұрхан Ахметбековтің «Жасауыл қырғыны» дастанының нұсқаларына тән ерекшеліктер жайы сөз болады. Нақтылай түссек, бір автордың қаламынан туғанымен, екі бөлек уақытта жазылған қос нұсқаның сюжеттік желісінде, кейіпкерлер әлемінде, тартыс сипатында, көркемдік кестесінде, тарихи шындыққа қатысы мен идеялық мазмұнында кездесетін айырмашылықтардың түпкі себебі ашылады. Шағын зерттеуде баспа бетін көрмеген сирек қолжазбалар мен әлі ғылыми айналымға түсе қоймаған тың деректер мол кездеседі. Сонымен бірге өткен ғасырдың 50-жылдарынан бері қарай Кенесары-Наурызбай туралы тарихи-фольклорлық үлгілерді жинап, зерттеуге тыйым салынған кезде «Жасауыл қырғыны» дастанының хан Кененің «қылмысын» әшкерелейтін шығарма ретінде кеңестік идеология құралына айналғаны да авторлар назарынан тыс қалмайды. Мақалада ел басынан өткен күрделі кезеңнің сипаты мен саяси қақтығыстар сыры да айқындалады.

Кілт сөздер: нұсқа, жанр, кейіпкерлер әлемі, сюжет, тартыс, ақын, бейне, фольклор, автор.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына тікелей қатысы бар әртүрлі оқиғаларды өзек еткен тарихи-фольклорлық үлгілердің көркемдік кестесі, идеялық мазмұны, олардың тарихи негізі мен жанрлық сипаты жайындағы мәселелерге қалам сілтеген ғалымдар аз болған жоқ. Мысалы, ХХ ғасырдың 20-жылдары Х.Досмұхамедов Кенесары туралы жыр-аңыздардың көтеріліс тарихына қатысын баяндаса, М.Әуезов Нысанбай жырының мән-маңызы жайында ой толғайды. Ұлы Отан соғысының қарсаңында Е.Ысмайылов Кенесары қозғалысына қатысты жыр-аңыздардан көлемді жинақ құрастырды. Ал Қ.Жұмалиев орта мектептің 8-9 сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» атты оқулығында Нысанбай жырау мұрасына арнайы тоқталды. «Правда» газетінде 1950 жылдың 26 желтоқсанында жарияланған